

8. Узоқов Х. Ўз элининг беги эди// “Қишлоқ ҳаёти”газетаси, 1998 йил, 20 октябрь.
9. Мамажонов С. Ёрқин излар// “Совет Ўзбекистони”, 1989 йил, 2 июль.
10. Турдиев Ш. Юлдузга тош отмайдилар// “Саодат”, 1991 йил 10-11- сонлар.
11. Иноғомов Р. Маданиятимизнинг улкан намояндаси// “Халқ сўзи”, 1999 йил, 12 июнь.
12. Қаҳҳор Т. Элбек ижодининг чет элларда ўрганилиши // “Шарқ юлдузи”, 2002 йил, 1-сон, 140-145-б.
13. Тиллахонов С. Хотиралар// “Шарқ юлдузи”, 2002 йил, 1-сон, 147-148-б.

ТУРКИЙ ХАЛҚЛАР ФОЛЬКЛОРИДА РАНГ ИФОДАЛОВЧИ СЎЗЛАР ВА УЛАРНИНГ СЕМИОТИК ТАҲЛИЛИ

Рўзиева М. Ё.

филология фанлари бўйича PhD, бошланғич таълим назарияси кафедраси мудири,
Бухоро давлат университети.
email: ruziyevamohichexra557@gmail.com

Аннотация: Мақолада туркий халқлар фольклорида ранг ифодаловчи сўзлар ва уларнинг семиотик маънолари таҳлил қилинган. Халқ оғзаки ижодида рангларнинг маъно ифодалаш, улар орқали тасвирланган руҳий кечинмалар, рангларнинг поэтик образлилик хусусиятлари аниқлаб кўрсатилган.

Калит сўзлар: туркий халқлар, фольклор, ранг, рамзий маъно, поэтик образ, семиотика, символизм.

ЦВЕТНЫЕ СЛОВА В ФОЛЬКЛОРЕ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ И ИХ СЕМИОТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Рузиева М. Ё.

Доктор филологических наук (PhD). Заведующая кафедрой теории начального образования, Бухарский государственный университет.

Аннотация. В статье анализируются слова, обозначающие цвет в фольклоре тюркских народов, и их семиотические значения. В фольклоре четко определены значение цветов, описываемые ими духовные переживания, поэтическая образность цветов.

Ключевые слова: тюркские народы, фольклор, цвет, символическое значение, поэтический образ, семиотика, символизм.

COLOR DESCRIBING WORDS IN THE FOLKLORE OF THE TURKISH PEOPLE AND THEIR SEMIOTIC ANALYSIS

Ruzieva M. Y.

PhD of philological sciences, Head of the Department of Theory of Primary Education,
Bukhara State University.

Abstract: The article analyzes the words denoting color in the folklore of the Turkic peoples and their semiotic meanings. In folklore, the meaning of flowers, the spiritual experiences they describe, and the poetic imagery of flowers are clearly defined.

Key words: Turkish people, folklore, color, symbolic meaning, poetic image, semiotics, symbolism.

Биз яшаётган борлиқ табиат томонидан турли-туман ранглар билан безатилган. Бу ранг тимсоллари орқали борлиқнинг ташқи ва ички дунёси намоён бўлади. Бу ҳақда муқаддас китоб Қуръони Каримда алоҳида тўхталиб ўтилган бўлиб, инсонларнинг, умуман, борлиқнинг ранглари орқали ички руҳий оламини Аллоҳ томонидан мўъжизавий яратилганлиги айтилади. Чунончи: «Бақара» сураси 138 оятида шундай дейилган: «Аллоҳдан ҳам гўзалроқ ранг берувчи борми?». Йўқ, албатта. Ҳар бир инсоннинг, яратилган ҳар бир мавжудотнинг ранги ўзига хосдир. Улар умумий кўринишда бир-бирига ўхшасада, бир-биридан фарқ қилади. Уларнинг ички дунёси ҳам турли-тумандир. Шунинг учун аждодларимиз инсонларнинг ички кечинмаларини, руҳиятини белгилашда, жамиятдаги бирор бир ҳолатни кўрсатишда, уларнинг юзидаги рангларга асосланган. Дарҳақиқат, дунёда ёруғлик бор экан, албатта ранглар бўлади. Инсоният манашу ранглар жилоси орқали бир-бирини англайди, ҳис қилади, яшайди.

Фольклордаги ранглар символикаси ҳам қадимий асосларга эгаллиги ва анъанавий маъно қатламига эгаллиги билан ажралиб туради. Халқ оғзаки ижодида ранг билан бевосита алоқадор тушунчалар, рамзий образлар, бадиий тасвирлар жуда кўп учрашининг асосий сабаби шундаки, ранг инсонга алоҳида таассурот бағишлаб, унинг руҳий оламига таъсир кўрсата олади. Шунинг учун ранглар фольклорда кенг қўлланиб, турли рамзий маъноларни ифодалашга, инсон руҳий оламини очиб беришга хизмат қилади. Ранглар билан боғлиқ рамзлар инсон кечинмаларини ихчам, пурмаъно, таъсирчан қилиб ифодалашга имкон яратади. Ранглар эпик асарларда халқнинг у ёки бу эпик қаҳрамон ҳақидаги тасаввур, тушунчаларини ифодаласа, халқ кўшиқларида лирик қаҳрамоннинг ҳис-кечинмаларини, қалб тугёнларини, фикр-ўйларини жонли ва таъсирчан акс эттириб келади. Бунда ижодкорлар унга турлича муносабатда бўлиши кузатилади. Яъни ижодкорлар ранг воситасида лирик қаҳрамоннинг турли руҳий кайфият ва вазиятдаги ҳолатини очиб бериши ёки бадиий рамзийлик яратиши мумкин.

Туркий халқларда қадимдан ранглардан фойдаланишнинг ҳаётий асослари кенг бўлган. Қадимги аждодларимиз рангларга катта эътибор қаратишган. Уларнинг даражаланишига ҳам аҳамият беришган. Масалан, қадимги ноёб ёзма манбалардан бири бўлган Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” китобида “о`н” ва “мэнзи” сўзлари – ранг маъносида синоним сифатида қўлланганлиги ҳақида маълумот берилади. Жумладан, унда “яшил о`н тон” – “яшилранг тўн” маъносида қўлланганлиги билдирилган. [10, 76] Булардан ташқари, “Девону луғотит турк” китобида “јувут” сўзи ҳам ранг тушунчасини англаган. Бу сўз рангларнинг ҳаммаси учун умумий номни ифодалайди. Шунинг учун кўпинча унга айримрангларни англаувчи сўзлар қўшилиб, бирикма ҳолида ишлатилган: қизил јувут – қизил ранг, қизил бўёқ; ал јувут – малла ранг”, кўкјувут – тўқ кўк; яшилјувут – яшилранг ёки зангори; сариғ јувут – зирних ранг каби.

Мазкур китобда “ту” сўзи ҳам қадимги туркий тилда ранг тушунчасини англаганлиги, “тудаш” сўзи – рангдош, бир хил рангли маъноларида қўлланилганлиги таъкидланган.

“Девону луғотит турк” китоби орқали қадимги аждодларимиз қуйидаги ранг номларидан фойдаланганликларини билиб олиш мумкин: а: рнэн (қўнғир ранг), ај (тўқ сариқ ранг), қизил (қизил), арсал (қизилга мойил), орам (тўқ қизил ва сариқ ранг ораси), қара (қора), а: қ ёки орун (ҳар бир оқ нарса), ола, кўк (кўк), кокшн нен (осмон рангли ҳар нарса), сариғ (сарик), а: л (тўқ сариқ, яъни апельсин ранг), қонур: (рангнибирон нарсанинг рангига қараб номлаб қўйиш), јағиз (қизил билан қора ўртасидаги бир ранг, ер ранги шунга ўхшатиб, јағиз јер дейилган), јашыл, бајин (тўқ қизил), јinkil (арғувон ранги), бо`з (кулранг) ва хоказо.

Ўтмиш аждодлардан қолган оғзаки ижод намуналарини кузатар эканмиз, ранглар қадимги

инсонлар томонидан, аввало, дунёдаги мавжуд нарсаларнинг турини, белгисини ажратиб кўрсатиш, фарқлаш, оламнинг турфалигини билдириш мақсадида қўлланганига гувоҳ бўламиз. Шунинг учун ранглarning қадимданок нарса-ҳодисаларнинг кўринишларига, инсонларнинг иркига, ҳатто фасллару ҳафта кунларига, кийим-кечаклару озик-овқатларга, ҳайвон ва ўсимлик турларигаю жой номларига нисбатан қўлланилганлигини кузатиш мумкин.

Булнар мэни улас коз,
Қара мэниз қизил јўз
Андин таслартука туз,
Булнап јана ол қачар. [10, 92]

Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” китобида келтирилган бу кўшикнинг мазмуни шундай: мастона кўзли, порлоқ ва кўркам юзида ёқимли қора холи бор гўзал худди ёноқларидан ширинлик томаётганидай мени асир қилди-да, қочди. Бундай ишқий мазмундаги кўшиқларда ранглар англатган рамзий маънолар орқали ёр (маъшуқа)нинг гўзаллиги тасвирланган.

Инсонлар руҳий ҳолати ифодасида ҳам ранглardan фойдаланиш анъанаси қадимийлиги кузатилади:

Бэглар атін арғурур,
Қазғу ані турғуруб,
Мэнзјјүзі сарғаріб,
Кўрқум анар тўртулур[10, 99]

Афросиёб ўлимига ачиниб куйланган бу марсияда мангу жудолик қайғусидан бекларнинг озиб, юзлари худди заъфарон сургандек жуда сарғайгани билдирилмоқда.

Қара тунуг кэчурсадім,
Ағір уні учурсадім.
Јэмиканіг қачурсадим,
Ақіш ічра кунум туғді. [10, 265]

Кўшиқда қоронғи кечада уйқуси қочган қаҳрамон тонг отишини интизорлик ва сабрсизлик билан кутиб, зерикканидан эрмак учун етти қароқчи юлдузининг айланишини бир неча марта санаб чиқади. Ниҳоят, кун ёришиб, куёш юз кўрсатади-ю унинг қалби ҳам ёришади.

Айниқса, табиат тасвири учун ранглardan фойдаланиш анъанаси қадимийдир:

Јапаттіјашілјаш,
Сауурді орук каш,
Тезілдіқара куш,
Тун кун уза јурканур. [10, 103]

Мазмуни: Тангри осмонни феруза рангида кўм-кўк қилиб яратди ва уни узукка кўз кўйгандек юлдузлар билан безади. Осмон оқ узук бўлса, унга қора тош қора кушдек бўлиб кўниб, чирой бахш этди. Кеча билан кундуз бир-бирининг устига қопланади. Кўриняптики, кўшиқда оқ ва қора ранглари кеча ва кундузни тазод яратилиб, табиат тасвирини образли тасвирлашга ҳамда таъсирчанликни оширишга эришилган. Келтирилган мисоллар қадимдан рангларга катта аҳамият берилганлигини, улардан кўшиқларда бадий вазифаларда фойдаланиш анча илгари бошланганлигини асослайди.

Фольклоршуносликда ривожланган мамлакатларда юзага келиб шаклланишга улгурган семиотика соҳасига қизиқиш кучайиб бормоқда. Бу табиий ҳол, албатта. Чунки давр, жамият, ҳаёт ривожланиб боргани сайин янги, нисбатан мукамал таълимот, назарияларга эҳтиёж ошади. Семиотика белгилар ҳақидаги фандир. Белги кенг қамровли атама бўлиб, табиат,

жамият, ҳатто коинот худудидаги тушунчаларни ўз қурилмасига кирита олади.

Белги нима? Структурализм ва семиотиканинг асосчиларидан бири бўлган Ролан Барт ҳеч бир нарса ўз-ўзича белги бўла олмаслигини кўрсатган эди. Олимнинг ёзишича, “Сўз (бирикма, гап, матн парчаси, яхлит матн...) белги бўлиши учун бирор-бир тизим таркибига кириши зарур”. Олим ўз фикрини кундалик ҳаётга алоқадор мисол орқали тушунтирган. “Дейлик, кизил, яшил, сариқ ранглар алоҳида-алоҳида олиб қаралганда йўл ҳаракати учун аҳамиятга эга эмас. Ана шу учта ранг светофор тизимига киритилгач, уларнинг ҳар бири назарда тutilган маънони англата бошлайди: қизил тус – тўхтаб туриш, сариқ ранг– бир оз кутиш, яшил – ҳаракатни билдиради” [6, 65].

Семиотика белги ҳақидаги фан сифатида жуда кўп соҳаларга кириб борган. Тараққий этган Ғарб давлатлари ўз сиёсат, мафкура, дунёқараш ва таълимотларини тарғиб этишда белги-буюм, белги-сурат кабилардан кенг фойдаланадилар.

Белги ҳақидаги қарашларни фольклор матнларига нисбатан қўллаш ҳам катта самара беради. Чунки фольклор асарлар таркибидаги ҳар бир таҳлилга тортиладиган қисмлар бошдан охир белгилар тизимидан иборат.

Айтилган фикрлар исботи сифатида айрим таҳлилларга назар ташласак:

Оқ уйингга тоқи тердим санамасдан жупми тоқ,

Рўпарамда ўлтирибди қоши қора, юзи оқ.

Қоши қоро, юзи оқ, асти ололмайсан мени,

Чачвоғим сенинг баҳонг, сарсон қиларман, ёр, сени. [1, 102]

Кўшиқда оқ уй – бахт маскани, бўлажак келин – куёвнинг, икки севишган қалбнинг оромгоҳи, бахт уйи маъносини рамзий талқин қилиб келаётганлигини сезиш қийин эмас. Унда қоши қора, юзи оқ, яъни ўта гўзал ва келишган ёрнинг кўриниши рангга алоқадор образли бирикмалар орқали тасвирлаб берилмоқда. Бу эса рангларнинг халқ кўшиқларида информацион вазифа бажаришини тўла тасдиқлайди. Эътиборли томони шундаки, халқ кўшиқларида “қоши қора, юзи оқ” гўзал ёрнинг мадҳи кўп учрайди:

Қоши қора, юзи оқнинг

Манёри бўлсам керак.

Кўккина каптар бўлиб,

Кўксида жон берсам керак. [4, 130]

Таҳлилга тортилаётган бу тўртлик биринчи мисрадаги “қоши қора”, “юзи оқ” истиоравий ифодаси маъшуқа, “кўк каптар” рамзи ошиқ йигит тимсолини ўзида гавдалантирмоқда. Чунки қадимги инсонлар жони узилган одамнинг руҳи оғзидан қуш (кўпинча кўк каптар ёки мусича) кўринишида учиб чиқиб кетади, деган диний-мифологик қарашга эга бўлган. Шунинг учун мазкур кўшиқда лирик қаҳрамон ёрга етишиш машаққатини жон бермоқ ҳолатига мантиқан тенглаштирар экан, ўз ҳолатини кўк каптар тимсолида ифодалашга уринади. Бунда маъшуқа тимсолини ифодалаш учун келтирилган “қоши қора, юзи оқ” бирикмаларидаги қора ва оқ ифодалари тазодни ҳосил қилмаган, балки улар биргаликда истиора бўлиб келиб, маъшуканинг ниҳоятда гўзаллигига ишора қилаётир. Кўшиқда маъшуканинг қоши қоралиги баробарида юзи оқлиги туфайли ниҳоятда гўзаллиги таъкидланмоқда. Яъни бунда иккита қарама-қарши сўз ўзаро зид маънони эмас, балки яхлит битта ижобий маънони кучайтириб ифодалаш учун хизмат қилмоқда.

Ўзбек халқ кўшиқларида соч магияси билан боғлиқ қарашларни ифодалашда ҳам рангларнинг ўз ўрни ва аҳамияти бор. Жумладан,

Ёримнинг қора сочи,

Иккига бўлгудек бўпти. [5, 28]

Қора соч – гўзаллик рамзи. Бироқ юқоридаги тўртликда у янада чуқурроқ маънода талқин қилинаётир. Яъни, сочининг икки ўрим ўрилиши қизликдан аёлликка ўтиш рамзини ифодалайдиган ритуаллардан биридир. Шундай экан, бу қўшиқда гўзал қизнинг балоғат палласига етишганлиги билдирилмоқда.

Рангларнинг поэтик образ сифатида шахсни ифодалаш хусусиятини кўйидаги мисралар янада ёрқин асослайди:

Оппоғойим, оқойим,

Қарашлари мулойим. [5, 36]

Тўртликдаги “оппоғойим, оқ ойим” сифатлашлари асосини ташкил қилувчи оқ ранг – гўзал қиз маъносини ифодалаб, поэтик образ сифатида шаклланган ва гўзаллик, эъзозлилик, азизлик, шунингдек, эркаланиш маъноларини ўзида акс эттирган. Кўринаётирки, халқ қўшиқлари таркибида поэтик рамз бўлиб келувчи ранг номлари, энг аввало, шу халқ ўртасида кенг тарқалган, анъанавийлашган урф-одатларга хос тушунчаларни ифодалаб келади. Ранг аслида эстетик ҳодиса бўлмаса-да, бироқ тил, тарихий онг тараққиёти туфайли у қайта мушоҳада қилиниши, поэтик идрок этилиши натижасида эстетик моҳият касб этган.

Ранг рамзлари қадимийлиги билан эътиборни тортади. Ранг ҳақидаги тушунчанинг қайта идрок этилишидан ва бу тушунчанинг шартлилик касб этилишидан ранг рамзи ҳосил бўлади ва уларда шартлиликнинг бора-бора қатъийлашганлиги сезилади. Шунинг учун улар, асосан, кўпчилик томонидан бир хил тушунчада қабул қилинади. Шу шартлилик асосида уларнинг анъанавийлашганлиги кузатилади. Жумладан, ўзбек мотам маросимининг жуда кўп расм-русумларида рангларга алоқадор рамзийликларга алоҳида эътибор қаратилади. Оқ ранг дунёнинг кўплаб халқларида мотам ранги ҳисобланади. Қадимги туркий халқларда ҳам оқ рангнинг мотамни, мусибат ва ғам-андухни, қурғоқчиликни англаиб келганлиги ҳақида маълумотлар бор. Жумладан, озарбайжон олими М. Саидовнинг ёзишича, “... Олтойликларда оқ ранг мотам рамзидир. Манбалар Чинда яшаган турк тилли солорлар учун оқ рангнинг бошқа маънолар билан бир қаторда мотам тимсоли бўлганлигидан ҳам хабар беради. Нафақат туркийларда, бошқа айрим халқларда ҳам кўк ва оқ мотам, қайғу рамзи саналган”. [8, 83] Маълумки, халқимиз удуми бўйича мотам маросимида марҳумлар оқ сурпдан тайёрланган кафанга ўраб дафн қилинади. Шу боисдан кафан халқ мотам қўшиқларида шундай ифода этилади:

Оқ букламдан сенга қўйлак тикилди,

Буни кўриб маним бўйним букилди. [11, 22]

Шунингдек, майит солинган тобут устига марҳум агар ёш бўлса – қизил бахмалдан, ўрта ёшли бўлса – кўк ёки тўқ яшил матодан, кекса бўлса – оқ сўзани (ёпқич) ёпилади. Бунда қизил ранг – ёшлик, гулдек яшнаганлик даврини, оқ ранг – соч-соқол оқариши каби кексалик аломатини ифода этади. Сарик ранг гўё марҳумнинг қайта тирилишини чеклайди. Шунинг учун бундай ҳолларда сарик рангдан фойдаланилмайди. [12]

Мотам маросимида аёллар оқ, кўк ёки қора рангдаги матолардан тикилган кийимлар кийиб, аза кийимларининг ранги орқали ўлим, мотам, қайғу-мусибат юз берганлиги ифода этишади. Халқда маросим жараёнида мотам билан боғлиқ “аза кийиш” ва “аза ечиш” расм-русумларида рангларнинг маъносига алоҳида эътибор қилинади. “Аза кийиш” расми каби “аза ечиш” русуми ҳам махсус ташкил қилинади. Бу расм-русумлар, одатда, мотамга алоқадор “Қирқ” ва “Йил” маросимлари ичида бажарилади. “Аза ечиш”да аёллар оқ, кўк, қора рангдаги либосларини ва рўмолларини ечиб ташлаб, мотам тутишни тўхтатганликларини маълум қилишади. Аза

кийимлари ечилгач, ўрнига хурсандчиликни, тинчлик ва хотиржамликни ифода этадиган кизил ёки оқ рангдаги либослар кийилади ҳамда шу рангдаги рўмоллар ўралади. Шу боисдан бу ритуал рамзий хатти-ҳаракатлар халқ орасида “Қизил кийди” ёки “Оқ кийди” (“Оқ солар”) деб номланади. Умуман айтганда, туғилиш, никоҳ, аза маросимларидаги оқликларнинг барчаси ўлим ёки ҳаёт эканлик рамзини ифода этади. Чунки бу маросимлар воситасида инсоннинг бир сифатдан иккинчи бир сифатга ўтиши ритуал қайд қилинади.

Хулоса қилиб айтганда, ранг билан боғлиқ рамзлар семиотикаси ва символикаси яхлит бир тизимни ташкил қилади. Бинобарин, туркий халқлар фольклорида рангларнинг тимсолий моҳиятини, келиб чиқиш асосларини, ўхшаш ва фарқли жиҳатларини, поэтик маъноларини, рамзийлик табиатини, ғоявий-бадий хусусиятини ва халқ ҳаётида тутган ўрнини ўрганиш муҳим аҳамият касб этади.

Адабиётлар рўйхати:

1. Алавия М. Ўзбек халқ кўшиқлари, Т., Фан, 1959, 315-б
2. Ганж Р. Турк инончлари ва миллий урф-одатларида ранглар. – Анқара, 1997. – Б. 320
3. Мирзаев Т., Сафаров О., Ўраева Д. Ўзбек халқ оғзаки ижоди хрестоматияси. Ўқув кўлланма. –Т.: “Алоқачи”, 2008.
4. Ой олдида бир юлдуз. Ўзбек халқ маросим кўшиқлари. Тўплаб, нашрга тайёрловчи, кириш сўзи ва изоҳлар муаллифи М. Жўраев. Т.: Ғ. Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000. –Б. 160.
5. Оқ олма, кизил олма. Ўзбек халқ кўшиқлари. Кўп томлик. Тўпловчи М. Алавия. Т.: Ғ. Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Б. 232
6. Ролан Барт. Избранные работы. - Москва.: Мысл. 1989.
7. Саидов М. Озарбайжон мифик тафаккурининг қайноқлари. – Баку: Ёзувчи, 1983. –Б.
8. Сафаров О. Ўзбек халқ оғзаки ижоди. – Т.: Мусиқа. 2010
9. Тайлор Э. Б. Первобытная культура. – М.: Политиздат, 1990. – С. 157-158.
10. Кошғарий М. Девону луғотит турк. 3 жилдли. 1-жилд / Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталлибов. – Т.: Ўз ФА нашриёти, 1960. – Б. 318
11. Ўраева Д. Ўзбек мотам маросими фольклори. – Т.: Фан, 2004.
12. Ўраева Д. Бўзлардан учган ғазал-ай. Ўзбек халқ йиғилари ва йўқловлари / Тўпловчи ва нашрга тайёрловчилар О. Сафаров, Д. Ўраева. Бухоро, 2004.– Б. 22.

АРХАИЗМ ВА ТАРЖИМА

Тўхсанов Қ. Р.

Филология фанлари номзоди, доцент, Мактабгача ва бошланғич таълим факультети декани, Бухоро давлат университети

Аннотация. Мақолада архаик сўзлари асл маъносини сақлаган ҳолда табиийикни таъминлаш масалалари тўғрисида фикр юритилган. Мавлоно Жалололдин Румий “Маснавий маънавий” манзумасини XIII асрда яратган. Ўша давр форс-тожик тили сўз бойлиги лексик, фонетик, морфологик ва фразеологик жиҳатдан ҳозирги давр тилидан анча фарқ қилади. Буюк мутасаввуф шоир ўлкамизда тарқалган турли тариқатлардан, кароматлар кўрсатиб, халқ меҳрини қозонган шайхлар ҳаётдан хабардор бўлиш билан бирга, ўз тилининг чуқур билимдони бўлган. Асардаги Диоген билан боғлиқ ривоят фикримизни тўлиқ тасдиқлайди. Муаллиф манзумани яратиш жараёнида форс-тожик тилининг гўзаллигидан фойдаланибгина